

Stanisław Arnold
(1895 — 1973)

Geografia historyczna Polski (1951)

Zadania i zakres badań geograficzno-historycznych

Badania geograficzno-historyczne kształtowały się i w związku z rozwojem historii i w związku z rozwojem geografii. Jeżeli jednak badania historyczne wieku XVIII i XIX stawiały stosunkowo dość wąskie zadania geografii historycznej, ograniczając je do problemu granic politycznych w poszczególnych epokach lub opisów geograficznych pozostawionych z dawnych czasów przez podróżników lub kronikarzy, to geografia stosunkowo dość wcześnie postawiła zagadnienia, które rozszerzyły problematykę geografii historycznej i nie odrywając jej od historii związały ściślej z geografiami. Problemem zasadniczym, który wysuwał się na plan pierwszy, była sprawa roli środowiska geograficznego w rozwoju społeczeństw ludzkich, sprawa zbadania, czy i w jakim stopniu warunki geograficzne: klimat, ukształtowanie powierzchni, stosunki florystyczne itd. wpływają na przekształcenia społeczne, na życie gospodarcze, formy życia politycznego itd. Zagadnienia te były postawione już w wieku XVIII m. in. przez Montesquieu, przy czym rozwiązywano je w kierunku pozytywnym dla roli środowiska geograficznego. Te pierwsze badania sprawy nie rozwiązywały, miały jednak doniosłe znaczenie dlatego, że wprowadzały po raz pierwszy założenia materialistyczne w badaniach nad społeczeństwami ludzkimi. Na większą skalę badania te — jako tzw. antropogeografia — rozwinęły się w drugiej połowie wieku XIX, przede wszystkim w pracach niemieckiego geografów Fryderyka Ratzla [...]. Ratzel stał na stanowisku, że środowisko geograficzne wywiera przemożny wpływ na ukształtowanie się nie tylko form życia politycznego, ale po prostu na losy poszczególnych narodów lub państw, na właściwości psychiczne jednostek, na ich działalność indywidualną i zbiorową.

Stał więc Ratzel na gruncie determinizmu nie dialektycznego, ale mechanicznego, wysuwającego jakąś fatalistyczną konieczność, która warunkuje drogę rozwoju społeczeństw. Tego rodzaju koncepcja, stworzona w okresie wielkiego wzrostu potęgi Niemiec, uzasadniająca geograficznie konieczność dalszego wzrostu tej potęgi, była podstawą dla wytworzenia się zasady tzw. Lebensraumu (przestrzeni

życiowej), zasady rozwiniętej przez geografów niemieckich (tzw. geo- polityków) dla uzasadnienia politycznego programu III Rzeszy i hitleryzmu. Pomijając te nie- naukowe wynaturzenia koncepcji Ratzla trzeba jednak zaznaczyć, że spotkały się one z dużą opozycją wśród geografów francuskich [...], którzy widząc w środowisku geograficznym tylko pewne możliwości, jakie dla swego życia znajduje w nim człowiek, stwarzali kierunek tzw. possybilizmu w badaniach antropogeograficz- nych.

Ten kierunek badań wiązał się z innym ujęciem zagadnienia roli środowiska geograficznego, niż to czynił mechaniczny determinizm Ratzla. U szeregu geogra- fów, jak np. u J. Brunhes'a, podstawą metodyczną jest determinizm dialektyczny, który wiąże się już bezpośrednio z założeniami marksizmu, założeniami materia- lizmu dialektycznego i historycznego.

Jak się przedstawia problem oddziaływania środowiska geograficznego w zało- żeniach materializmu historycznego? [...] Odrzucając zatem wpływ decydujący środowiska geograficznego na rozwój społeczeństwa, obalając tym samym koncepcję „determinizmu” geograficznego Fr. Ratzla i innych geografów burżuazyjnych — mate- rializm historyczny — jak to wynika ze słów J. Stalina — na właściwym gruncie sta- wia rolę i znaczenie środowiska geograficznego jako jednego z niezbędnych i stałych warunków materialnego życia społeczeństwa. W tym ujęciu środowisko geograficzne, tj. naturalne warunki przyrody, uzyskuje swe miejsce wśród innych sił wytwórczych, jakimi rozporządza człowiek w produkcji dóbr materialnych. [...]

„Różne społeczeństwa ludzkie — mówi Marks — znajdują w otaczającej przyro- dzie różne środki produkcji i bytowania. Stąd pochodzi zróżniczkowanie w sposo- bie produkcji, trybie ich życia i rozwoju produkcji“. Rzecz jasna, że im dalej wstecz w dzieje człowieka, tym większa jest rola środowiska geogra- ficznego w życiu czło- wieka, którego przyroda prowadziła — według wyrażenia Marksa — „jak dzie- cko za rękę“. Fr. Engels w swym dziele *Pochodzenie rodziny, własności prywatnej i państwa* tłumaczy odmiennosc rozwoju społeczeństw pierwotnych Europy i Azji różnicami występującymi w charakterze środowisk geograficznych obu kontynen- tów (np. brak w Ameryce zwierząt nadających się do oswojenia z wyjątkiem lamy w Ameryce Południowej oraz roślin zbożowych, których Europa miała cały szereg, Ameryka zaś tylko jedną — kukurydzę). Wielokrotnie też w swej pracy zwraca Engels uwagę na problem klimatu i związane z tym zagadnienie szaty roślinnej przy omawianiu zajęć społecznych ludzkich w okresie dzikości. Zarówno jednak w tych wypadkach, jak i w innych mamy do czynienia ze środowiskiem geogra- ficznym jako ważnym elementem uzyskania przez człowieka sił wytwórczych. Im wyższy poziom życia społecznego, tym ta zależność od warunków przyrody staje się słabsza, człowiek opanowuje siły przyrody i wyzyskuje je do swych celów. Dlatego też stosunki produkcyjne zaczynają z czasem oddziaływać na środowisko geogra- ficzne. Każda epoka rozwoju społecznego pozostawia w nim pewien ślad pracy i działalności człowieka. A w ostatniej formacji ekonomiczno- społecznej, którą

zapoczątkowała Wielka Rewolucja Październikowa, formacji socjalistycznej, działalność człowieka zdołała znaleźć środki nawet do wprowadzenia zmian w bio-geografii (przesuwanie zasięgu roślin zbożowych na północ, rewolucyjne wyniki w agrobiologii) w walce z warunkami klimatycznymi (zalesianie terenów suchych, ich nawadnianie itp.).

Wyjaśnienie podstawowych zagadnień, związanych z rolą środowiska geograficznego w rozwoju społeczeństw ludzkich, pozwala nam na bliższe określenie zadań geograficzno-historycznych, najpierw w ramach ogólnych badań geograficznych.

Podstawy metodyczne geografii zostały w ciągu ostatniego dwudziestolecia ustalone na gruncie założeń materializmu dialektycznego przez naukę radziecką, która dawno już zerwała z idealistycznymi koncepcjami geografii burżuazyjnej. W myśl tych podstaw przedmiotem badań geograficznych jest zewnętrzna (geograficzna) powłoka kuli ziemskiej, jako sfera bezpośredniego lub pośredniego współdziałania, a w dużej mierze także wzajemnego przenikania atmosfery, litosfery, hydrosfery, biosfery i zachodzących w nich przemian jednych rodzajów energii w inne oraz jako sfera współdziałania przyrody i działalności społeczeństwa ludzkiego. Struktura tej powłoki zmienia się w toku procesu rozwojowego kuli ziemskiej. Charakter tych zmian zależy od właściwości rozwojowych procesu geograficzno-fizycznego, cechującego powłokę geograficzną kuli ziemskiej i tworzącego środowisko geograficzno-fizyczne i krajobraz naturalny, a w miarę wzrostu produkcji społecznej również i procesu geograficzno-gospodarczego, wprowadzającego zmiany w procesie geograficzno-fizycznym z jednej strony i wytwarzającego środowisko geograficzno-kulturalne i krajobraz kulturalny z drugiej. Dlatego badanie nie tylko powłoki geograficznej, ale i procesu geograficzno-fizycznego i geograficzno-gospodarczego jest kamieniem węgielnym nowej metodyki naukowej w zakresie geografii.

W świetle tak ustalonych wytycznych jasny się staje przedmiot badań i zadania geografii gospodarczej, która uzyskuje inne podstawy metodologiczne niż antropogeografia burżuazyjna.

„Proces geograficzno-gospodarczy przejawia się w stale wzrastającym wykorzystaniu przez człowieka społecznego różnych rezultatów współdziałania elementów składowych procesu geograficzno-fizycznego, tj. w rozszerzaniu bazy geograficznej produkcji społecznej. Inaczej mówiąc pod procesem geograficzno-gospodarczym rozumiemy stronę geograficzną kształtowania się gospodarki na danym terytorium, tj. rozmieszczenie produkcji zgodnie z poziomem rozwoju sił wytwórczych i charakterem stosunków produkcyjnych.

Rozwój procesu geograficzno-gospodarczego określa się siłami twórczymi produkcji społecznej, wymierzanymi za pomocą poziomu odpowiadających jej sił produkcyjnych, i skalą władzy człowieka nad przyrodą. Przejawiają się one we wciąganiu do produkcji społecznej coraz to nowych czynników i sił geograficzno-fizycznych, jako przedmiotów pracy albo też w ujawnianiu nowych czynników i sił, które mogłyby być włączone do produkcji.

W ten sposób każdemu sposobowi produkcji, odróżniającemu się swym poziomem sił wytwórczych i charakterem stosunków produkcyjnych oraz odpowiadającą mu skalą władzy człowieka nad przyrodą, odpowiada własny typ procesu geograficzno-gospodarczego, obejmujący własny, jasno określony zakres czynników przyrody wciągniętych do produkcji i wnoszący tym samym własne zmiany do procesu geograficzno-fizycznego, tworzący własny typ krajobrazu kulturalnego“ (A. A. Grigoriew).

Geografia gospodarcza bada zatem strukturę i prawidłowości wszystkich typów procesu geograficzno-gospodarczego, wysuwając na plan pierwszy badanie typu socjalistycznego i kapitalistycznego. Kamieniem węgielnym badania procesu geograficzno-gospodarczego w różnych stadiach jego rozwoju jest analiza zasadniczych, kierowniczych sił rozwoju społeczeństwa, wprowadzających przewrót w sposobach produkcji dóbr materialnych i zmieniających tym samym strukturę procesu geograficzno-gospodarczego.

Jak więc określimy zadania geografii historycznej? Jest ona przede wszystkim nauką historyczną i jako taka nie może wkraczać zbyt daleko na tory badań geograficzno-gospodarczych. Nie może więc dlatego dokonywać szczegółowej analizy struktury i prawidłowości poszczególnych typów procesu geograficzno-gospodarczego, gdyż pomija bardzo ważne problemy związane z procesem geograficzno-fizycznym, które może rozwiązać tylko geograf. Zadanie jej jest skromniejsze, ale ważne; geografia historyczna, jako nauka pomocnicza i geografii i historii, powinna przygotować opracowanie pewnych specjalnych zagadnień, mających służyć do dalszych badań geografii gospodarczej i historii. Zagadnienia te sprowadzają się do następujących problemów: 1. rekonstrukcji tzw. krajobrazu naturalnego, tj. zespołu czynników fizjograficznych, występujących na danym terytorium; 2. badania krajobrazu kulturalnego, tj. tych wszystkich zmian, jakie do krajobrazu naturalnego wniósł człowiek (więc zmiany w stosunkach florystycznych, hydrograficznych itd., przebieg osadnictwa ludzkiego w najszerszym tego słowa znaczeniu itd.); wreszcie 3. badania krajobrazu historyczno-politycznego, tj. podziału ziemi z punktu widzenia rozwoju terytorialnego organizacji politycznych społeczeństw ludzkich. Rzecz jasna, że badania te, zwłaszcza badania krajobrazu kulturalnego i historyczno-politycznego, muszą (w oparciu o założenia metodologiczne materializmu historycznego) wydożyć na plan pierwszy zasadniczy problem roli danego środowiska geograficznego w rozwoju sił produkcyjnych na poszczególnych etapach rozwoju społecznego. [...]

Metoda badań geograficzno-historycznych

I. Rekonstrukcja krajobrazu naturalnego

Rekonstrukcja krajobrazu naturalnego w przeszłości ma na celu odtworzenie zasięgu i cech tych elementów, które w całości składają się na pojęcie środowiska geograficznego. Inaczej zatem mówiąc chodzi tutaj o zbadanie takich zagadnień, jak problemy

orograficzne i geologiczne, klimatyczne, hydrograficzne, florystyczne. Badania te nie mogą być przeprowadzane przez samego tylko historyka. Wprawdzie, jak zobaczymy dalej, dla wielu tych zagadnień źródłowy materiał historyczny zarówno opisowy, jak i historyczno-kartograficzny ma poważne znaczenie, ale jednak w większości wypadków jest on zupełnie, niewystarczający. Tutaj historyk musi uciekać się do wyników badań przyrodniczych, jak geologicznych, klimatologicznych, paleontologicznych i innych. Badania te dają coraz więcej rezultatów pozytywnych, dotyczących nie tylko wielkich epok geologicznych, ale i krótszych okresów chronologicznych. Jednak z punktu widzenia potrzeb geografii historycznej, która dąży do kartograficznego przedstawienia poszczególnych zagadnień, dotychczasowy stan badań przyrodniczych daleki jest jeszcze od niezbędnych w tym kierunku rozwiązań.

Jak wiemy, krajobraz naturalny w ujęciu geografii historycznej stanowi takie środowisko geograficzne, które nie uległo jeszcze zmianie pod wpływem działalności gospodarczej człowieka. Chodziłoby zatem teoretycznie o odtworzenie środowiska geograficznego w tym okresie, kiedy pojawiają się pierwsze ślady pobytu na danym terenie człowieka. Jak wiadomo, ma to miejsce w epoce lodowej, ale w ciągu tej epoki nastąpiło tyle zmian klimatycznych, powodujących posuwanie i cofanie lodu z wszystkimi konsekwencjami tego faktu dla zmian biosfery, że dla geografii historycznej, jako nauki historycznej, problem badania krajobrazu naturalnego w tej epoce odpada. Właściwe badania geograficzno-historyczne zaczynają się od chwili, gdy warunki klimatyczne zaczynają się w okresie połodowcowym kształtować na poziomie zbliżonym do tego, jaki istnieje w czasach historycznych. Gdy chodzi np. o ziemie polskie, nastąpiło to po zakończeniu epok i lodowej w Polsce (ustalonym na około 10 000 lat p. n. e.), w okresie pojawienia się człowieka neolitycznego (tj. 5000—4000 lat p.n.e.). Wprawdzie i w tym okresie występują pewne wahania i zmiany klimatyczne, powodujące z kolei zmiany np. w stosunkach florystycznych i hydrograficznych, jednak nie miały one tak istotnego znaczenia, jak w epoce lodowej. Zasadniczym dążeniem geografii historycznej jest odtworzenie krajobrazu naturalnego tej epoki, kiedy zaczynają się właściwe badania historyczne. Inne więc będą tu daty np. dla Egiptu i Chin, inne dla Polski. Dla stosunków polskich chodzi o odtworzenie krajobrazu naturalnego dla okresu poprzedzającego połowę pierwszego tysiąclecia n. e. W badaniach geograficzno-historycznych wychodzi się tu z założenia, że działalność gospodarcza człowieka przed tym okresem niewiele wpłynęła na zmiany w krajobrazie naturalnym, o czym dalej jeszcze będzie mowa. [...]

2. Rekonstrukcja krajobrazu kulturalnego

W zakres pojęcia krajobrazu kulturalnego, jak to wyżej mówiliśmy, wchodzi wszelkie zmiany, wprowadzone przez człowieka do krajobrazu naturalnego oraz związane przede wszystkim z dziejami okupowania i wyzyskania danego obszaru dla celów gospodarczych, a więc zmiany w nawodnieniu, zabagnieniu, zalesieniu,

w ilości obszarów zajętych pod uprawę rolną lub inny rodzaj gospodarki (np. hodowlany, przemysłowy itd. Cały proces okupacji i eksploatacji danego terenu stanowi przedmiot historii osadnictwa ludzkiego, która jest jednym z najważniejszych działów geografii historycznej, działem posługującym się własnymi, odrębnymi metodami badania.

[S. Arnold, Geografia historyczna Polski, Warszawa, PWN 1951, s. 7-25]